

TƏBİİ İNHİSARLAR: PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Natiq Cəfərli

Dövlət inhisarları, və ya təbi inhisarlar (state monopolies) – yalnız xüsusi lisenziyaya malik dövlət müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi, rəqabət mühitinin məqsədəuyğun olmadığı spesifik sahələr. Bu sahələrdə yalnız iqtisadi effektivsizliyə görə yox, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında oynadıqları müstəsna rola, milli təhlükəsizliyin təmininə, müvafiq sahənin mal və xidmətlərinin əhali üçün xüsusi əhəmiyyətinə görə rəqabət yaradılmalıdır. Dövlətin inhisarında olan sahələr pul emissiyası fəaliyyəti, xarici iqtisadi fəaliyyətin bəzi növləri (ayrı-ayrı məhsulların idxalı və ya ixracı), bəzi məhsul növlərinin istehsalı və satışı, kütləvi xidmətlərin bəzi növləri və s.-dir. Dövlət inhisarı rejimi müstəsna xarakterlidir və xüsusi qanunla tənzimlənir. Bu müstəsnaqlıq ancaq təsərrüfat subyektlərinə deyil, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına da şamil edilir.

Bu tipli təsisatların yaranması və fəaliyyəti həm dövlət maraqları ilə, həm də vətəndaşların maraqlarının təmin olunması ilə izzah olunur. Amma bu heç də həmişə belə deyil, bu sahələrin yaranmasında və idarə olunmasında bəzi başqa faktorlar, qrup maraqları və şəxsi maraqlar önə çıxır. Azərbaycanın və bir sıra başqa dövlətlərin təmsalında bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışacam.

İnzibati amirlik iqtisadiyyatından Azərbaycana elə təsərrüfat sahələri miras qalıb ki, onlar inhisarçı idarəçilik və maddi nemətlərin normallaşdırılmış bölgüsü tələbləri əsasında yaradılmışdır. Digər tərəfdən, iqtisadiyyatın nəzarət mexanizmi kimi rəqabətin saxlanması dövlətin əsas funksiyalarından biridir. Bizim diqqətimizi bu ziddiyyətin həlli cəlb edir.

Anlayışa görə, sahibkarlıq inhisarı o zaman mövcud olur ki, bir firma və ya az sayda firmalar əhəmiyyətli bir sahədə əsas istehsal payını öz nəzarətində saxlasın. Sahibkarlıq inhisarının həm lehinə, həm də əleyhinə olan dəlillər mövcuddur. Bu dəlillərin araşdırılması və və bu dəlillərə müqayisəli baxış, fikrimizcə, faydalı olacaq.

Əleyhinə dəlillərə bunlar aiddir:

Birinci, inhisarlar məhsul buraxılışının məhdudlaşdırılmasını mümkün və sərfəli hesab edərək həmin sahədə rəqabətin olmadığına görə daha yüksək qiymətlər təyin edirlər. Nəticədə cəmiyyətin iqtisadi rifahı təmiz rəqabətin mövcud olduğu şəraitə nisbətən aşağı olur.

İkinci, bəzi Amerika iqtisadçılarının tədqiqatları göstərir ki, bir çox emal sahələrində istehsalın miqyası ilə bağlı qənaətə nail olmaq üçün heç də az sayda müəssisələrin orada fəaliyyət göstərməsi tələb olunmur. Adətən bazar həcminin 2 və ya 3%-ni əhatə etmək kifayətdir. Mamma bu fikirlərin əksini söyləyənlər də var, və biz sonra bu məsələyə toxunacağıq.

Üçüncü, inhisarı qeyri-bərabər gəlirlərə rəvac verdiyinə görə tənqid edirlər.

Qiymətlərin qaldırılması və bununla da mənfəətin artırılması hesabına inhisar gəlirləri özündə, daha doğrusu, korporasiyanın rəhbər işçilərinin əlində cəmləşdirir.

Dördüncü, hesab edilir ki, iri korporasiyalar hökumətə qeyri-leqal təsir göstərirlər.

Bu da özünü həmin nəhənglərin saxlanması və güclənməsi sahəsindəki qanunvericilikdə və dövlət siyasətində büruzə verir.

Sahibkarlıq inhisarının saxlanması lehinə olan əhəmiyyətli dəlillərə isə aiddir:

Birinci, onlar daha keyfiyyətli məhsul istehsal edirlər. Əks halda onlar yeganə inhisarçıya çevrilməzdilər.

İkinci, adətən iqtisadçılar belə bazarda mövcud olan sahələrarası rəqabəti, xarici rəqabəti və potensial rəqabəti kifayət qədər qiymətləndirmirlər.

Üçüncü, hesab olunur ki, yalnız iri istehsalçılar qabaqcıl texnologiyadan istifadə edərək məhsul vahidinə sərf olunan məsrəfləri azalda və istehlakçılara nisbətən aşağı qiymətə sata bilirlər.

Bütün bunlar iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, miqyas effekti adlanan vəziyyətlə bağlıdır. Bu sahələrdə qənaətcillik istehsal miqyasının artımı ilə şərtlənir.

Eyni zamanda rəqabət isə çətin və ya mümkünsüz hesab olunur.

Belə sahələr təbii inhisarlar adlanır.

Miqyas effektinin böyüklüyü nəticəsində əgər bir firma rəqabət aparan bir neçə firmaya nisbətən məhsul vahidinə sərf olunan daha aşağı məsrəflərlə bütün bazarı təmin edərsə, belə şəraitdə təbii inhisar mövcud olur. Bu cür şərait ictimai istifadə müəssisələri olan elektrik, su və qaz təminatı müəssisələri, telefon xidməti və s. üçün xarakterikdir.

Əgər bazar çoxlu istehsalçılar arasında bölünmüş olsaydı miqyas effekti əldə olunmazdı.

Bu halda məhsul vahidinə sərf olunan məsrəflər yüksək olar və həmin məsrəflərin çıxarılması üçün yüksək də qiymətlər tələb olunardı.

Bir qayda olaraq bu sahələrə dövlət tərəfindən geniş imtiyazlar verilir. Lakin hökumət müəyyən coğrafi ərazini avtobus xidməti, elektrik və ya su ilə təmin etmək kimi istisna hüququ əvəzində bu inhisarların fəaliyyətini tənzimləmək hüququnu özündə saxlayır.

Təbii inhisarların ictimai məqbul davranışı təmin etmə vasitəsi kimi iki variant mümkündür: dövlət mülkiyyəti və dövlət tənzimləməsi.

Dövlət mülkiyyəti nümunəsi kimi RAO EEC və "Qazprom" təbii inhisarlarına qarşı Rusiya hökumətinin siyasətini göstərmək olar. Təbii inhisarların islahatı haqqında Rusiya prezidentinin fərmanına uyğun olaraq dövlətin və inhisarların nümayəndələrindən ibarət kollegiyalar yaradılır. Kollegiyalar vahid siyasət yeritməlidir.

Dövlət nümayəndələri bu kompaniyaların səhmlərinin kurs dəyərinin artımına yardım etməli, büdcəyə bütün ödənişlərin vaxtında ödənilməsinə nəzarət etməlidir, və ən vacibi odur ki, onlar antiinhisar qanunvericiliyinə dəqiq əməl edilməsini izləməlidir.

Paralel olaraq, tərkibinə mal istehlakçılarının hüquqlarını və inhisarların xidmətlərini müdafiə edən cəmiyyətlərin nümayəndələri daxil olan müşahidə şuralarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Bütün bu sadalanan tədbirlər formal olaraq dövlətə məxsus şirkətlərə dövlətin təsirinin zəruriliyi ilə bağlıdır.

Məsələ burasındadır ki, Rusiyada elektrik enerjisi və qaz sənayesinin bütün dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və səhmdar kapitala çevrilməsi gedişində xüsusi bölmədə səhmlərin ancaq bir hissəsi reallaşdırılmışdır.

Bununla yanaşı, RAO EEC və "Qazprom"-un səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətin əlində qalmışdır.

Və indi bu şirkət elektrik enerjisinin nəqli üzrə yeganə şirkətdir, elektrik enerjisi istehsal edən şirkətlər isə azad bazarda müstəqil istehsalçılar kimi rəqabət aparacaqlar. Rəqabət mühitinin əsas vəzifəsi sənaye müəssisələri üçün elektrik enerjisi tariflərinin aşağı salınmasıdır.

İkinci variant isə ABŞ-da daha geniş yer verilən dövlət tənzimləməsi mexanizmidir.

Əsas federal tənzimləyici komissiyalar, Ştatlararası ticarət üzrə komissiya (dəmiryol, yük və avtobus daşımaları, su yolları, dəniz donanması, nəqliyyat kontorları),

Energetika idarəetməsi üzrə federal komissiya (elektrik enerjisi, qaz, qaz və neft boru-kəmərləri, hidroelektrik tikintiləri) və rabitə üzrə (telefon, televiziya, kabel televiziyası, radio, teleqraf, radiotelefon, qeydiyyatda alınmış radiohəvəskarlar və s.) federal komissiyalardır.

Hesablamalara görə, ABŞ-da tənzimləyici bölmə ölkə iqtisadiyyatının 10%-indən də az bir hissəsini təşkil edir.

Təbii inhisarlar haqqında qanunvericiliyin məqsədi cəmiyyətin marağı naminə tənzimləmə nəzəriyyəsinə daxildir. Bu nəzəriyyənin məntiqi əsasını belə bir detal təşkil edir ki, əgər rəqabət yersizdirsə, onda nəzarətdənkənar hakimiyyət inhisarında sui-istifadədən qaçmaq üçün tənzimlənən inhisar yaratmaq lazımdır. Təcrübədə tənzimləməni həyata keçirənlər elə tariflər müəyyən etməyə çalışırlar ki, onlar istehsal məsrəflərini ödəməklə müəssisəyə ədalətli gəlir gətirsinlər.

Bazarların azad rəqabət fəlsəfəsini özündə cəmləşdirən bazar iqtisadiyyatı, şübhəli ictimai münasibətlərdən sahibkarlıq inhisarına keçid əlverişli mühit yaradır. Ona görə də iqtisadi və texniki şərtlərin təsiri ilə inhisarın ayrılmaz elementə çevrilmədiyi ictimai nəzarət bazarların əksəriyyətində inhisarların inkişafının qarşısını alan antiinhisar və antitrust qanunvericiliyi formasını almışdır. Lakin bu, ayrıca bir söhbətin məvzusudur. Belə ki dövlətin fəaliyyətinin bu sahəsi təbii inhisarlar halından fərqli olaraq, mütləq əks strategiyaya malikdir. Bu barədə daha ətraflı araşdırmanın digər bölmələrində daha ətraflı yazmaq fikrindəyəm.

Azərbaycanda təbii inhisarlar tərəfindən ictimaiyyətin qəbul etdiyi davranışın əldə edilməsi üçün mənə elə gəlir ki, kommunal xidmət sahələri müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili aparılmalıdır. Əsas məqsəd - istehsal məsrəflərinin məqsədəuyğunluğunun aşkar edilməsi, xidmətin maya dəyərinin aşağı salınması vasitəsi kimi əsaslandırılmamış məsrəflərin azaldılması imkanlarının araşdırılmasıdır.

Sonra xidmət üçün elə tariflər verilməlidir ki, onlar istehsal məsrəflərini ödəyə və inhisarçılar üçün ədalətli gəlir norması gətirə bilsin. Yanacaq-energetika kompleksi və kommunal xidmət sahələrinin hissə-hissə, yaxud tam özəlləşdirilməsi bu prosesi mövcud dünya təcrübəsinə daha da yaxınlaşdırır.

Azərbaycan Respublikasında təbii inhisarların fəaliyyət çərçivəsi bir sıra qanunlarla və Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə tənzimlənir. 1998 –ci il 15 dekabr tarixində qəbul edilmiş “Təbii inhisarlar haqqında” qanunda bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilsə də, bu qanunda boşluqların olması bir çox ekspertlər tərəfindən dəfələrlə dilə gətirilmişdir. Qanun 5-ci maddəsində təbii inhisarların fəaliyyət sahələri açıqlanmışdır:

Maddə 5. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri

1. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır:

1.1. Neft və neft məhsullarının magistral boru kəmərləri ilə nəqli;

1.2. Təbii qazın boru kəmərləri ilə nəqli, saxlanması və paylanması xidmətləri;

1.3. Elektrik və istilik enerjisinin ötürülməsi və paylanması xidmətləri;

1.4. Magistral və yerli dəmir yolu xətlərinin, yol qurğusu və tikililərin istismarı, hərəkəti idarəetmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti, dəmir yolu stansiyaları və sərnişin vağzalları xidmətləri;

1.5. Aeroport xidmətləri, aeroportların, uçuş zolaqları və qurğuların istismarı, hava gəmilərinə aviasiya və aeronaviqasiya xidmətləri;

1.6. Metro nəqliyyatında yolların, tunellərin və stansiyaların istismarı, hərəkəti idarəetmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti;

1.7. Su limanı xidmətləri, liman qurğularının istismarı, yükəşirmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti;

1.8. Ümumi istifadədə olan elektrik və poçt rabitəsi xidmətləri, qəbuledici — verici radio və televiziya stansiyalarının, yüksək tezlikli qurğuların istismarı və nəzarət fəaliyyəti;

1.9. Baş sutəmizləyici qurğular, magistral borular, su kəməri şəbəkəsi və onların üzərindəki təzyiq və tənzimləyici qurğuların istismarı;

1.10. Kanalizasiya təsərrüfatında aerasiya, mexaniki təmizləmə stansiyaları, nasosxanalar, baş və yağış kollektorları və kanalizasiya xətlərinin istismarı;

1.11. Meliorasiya və irriqasiya sahələrinə aid olan su anbarları, kanallar, kollektorlar, boru kəmərləri və bəndlərin istismarı;

1.12. İstilik təchizatı xidmətləri.

2. Bu maddənin 1-ci hissəsində sadalanmış fəaliyyət sahələrində mövcud olan təsərrüfat subyektlərinə rəqib subyektlər yarandıqda rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən subyektlər təbii inhisar subyektini sayılmır və bu Qanun onlara şamil edilmir.

Göründüyü kimi, bu qanunla Dövlətin strateji hesab etdiyi sahələr təbii inhisatlar kimi nəzarət altında fəaliyyət göstərməsi təsbit edilmişdir. Amma “Dövlət maraqları” adı altında bir sıra məqamların və maraqlı tərəflərin mövcudluğu, təsüf ki günümüzün reallığına çevrilmişdir.

Bu qanunun 8-ci maddəsi dövlət orqanlarına aşırı səlahiyyətlərin verildiyinin bir sübutudur:

Maddə 8. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti

1. [Təbii inhisarları tənzimləyən orqanlar](#) bu Qanuna və Azərbaycan Respublikasının digər normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirirlər.

[Təbii inhisarları tənzimləyən orqanlar](#) istehlakçıların mənafeyinə mənfə təsir göstərə bilən və ya təbii inhisar vəziyyətindən sərbəst rəqabət vəziyyətinə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış keçidə mane olan hərəkətlərin qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması üçün bu Qanunla və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş tədbirlər görürlər.

2. [Təbii inhisarları tənzimləyən orqan](#) təbii inhisar subyektləri tərəfindən həyata keçirilən aşağıdakı hərəkətlər üzərində nəzarət edir:

2.1. Barəsində bu Qanuna uyğun olaraq dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilməyən əmtəənin istehsalı (satışı) üçün əsas vəsaitlərə mülkiyyət və ya istifadə hüququnun əldə edilməsi (əgər təbii inhisar subyektinin bütövlükdə həmin əmtəələrin istehsalına cəlb olunmuş əsas vəsaitlərin balans dəyəri bu subyektin təsdiq olunmuş son balansı üzrə nizamnamə kapitalının dəyərinin 10%-dən çox olarsa);

2.2. Barəsində bu Qanuna uyğun olaraq dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilən əmtənin istehsalı (satışı) üçün əsas vəsaitlərin satışı, icarəyə verilməsi və ya digər hərəkətlər nəticəsində təbii inhisar subyektlərinin mülkiyyət və ya istifadə hüququnun digər təsərrüfat subyektlərinə keçməsi (əgər təbii inhisar subyektinin bütövlükdə həmin əmtənin istehsalına (satışına) cəlb olunmuş əsas vəsaitlərin balans dəyəri həmin subyektin təsdiq olunmuş son balansı üzrə nizamnamə kapitalının dəyərinin 10%-dən çox olarsa);

2.3. Əsas vəsaitlərin lizinq əsasında istehlakçılara verilməsi;

2.4. Təbii inhisar subyektləri tərəfindən bu Qanunla tənzimlənməyən fəaliyyət sahələrinə investisiyaların ayrılması.

3. Təbii inhisar subyektləri bu maddənin 2-ci hissəsində göstərilən hərəkətlərin edilməsinə razılıq almaq üçün [təbii inhisarları tənzimləyən orqana](#) müraciət etməlidirlər.

Müraciətə baxılma və bununla əlaqədar müvafiq sənəd və məlumatın təqdim olunması qaydası [müvafiq icra hakimiyyəti orqanı](#) tərəfindən müəyyən edilir.

4. Əgər müraciətdə göstərilən hərəkətlər istehlakçıların mənafeələrinə mənfi təsir göstərə bilərsə, habelə müraciət edən tərəfindən zəruri olan sənədlər təqdim edilməyibsə və ya həmin sənədlərdə göstərilən məlumat həqiqətə uyğun gəlməzsə, bu halda [təbii inhisarları tənzimləyən orqan](#) bu hərəkətlərə razılıq verməkdən imtina edə bilər.

5. [Təbii inhisarları tənzimləyən orqan](#) müraciət edəndən məsələni araşdırmaq üçün əlavə sənədlərin təqdim edilməsini tələb etmək və yalnız bu halda müraciətə baxılma müddətini uzatmaq hüququ vardır. Belə bir tələb yazılı surətdə müraciətin daxil olduğu vaxtdan 10 gündən gec olmayaraq müraciət edənə göndərməlidir.

Bütün hallarda [təbii inhisarları tənzimləyən orqan](#) müraciətin daxil olduğu və ya əlavə sənədlərin təqdim edildiyi vaxtdan 15 gündən gec olmayaraq müraciət edənə öz qərarı barədə yazılı məlumat verməlidir.

6. [Təbii inhisarları tənzimləyən orqan](#) müraciətdə göstərilən hərəkətlərə razılıq verməkdən imtina etdikdə və ya ona baxılma müddəti bitdikdən sonra heç bir cavab vermədikdə müraciət edən inzibati qaydada və (və ya) məhkəməyə şikayət edə bilər.

7. Təbii inhisar subyektlərinin nizamnamə kapitalında səhmlərin (payların) əldə edilməsi və ya başqa əqdlər (girov, idarəetmənin etibar edilməsi və s.) nəticəsində təbii inhisar subyektinin nizamnamə kapitalını təşkil edən bütün səhmlərə (paylara) düşən səsliyin 10%-dən çoxunu əldə edən və onlara məxsus səsliyin həcmnin bütün hallarda dəyişməsi zamanı şəxs və şəxslər qrupu [təbii inhisarları tənzimləyən orqana](#) 15 gün müddətində məlumat verməlidir.

Bu maddədən də göründüyü kimi, səlahiyyətlərin çərçivəsi böyüdülərkən, təbii inhisarların məsuliyyət məsələsi bir qədər kölgədə qalmışdır.

Bu qanunun 10-cu maddəsinin birinci bəndində deyilir:

Maddə 10-1. Təbii inhisar subyektlərinin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi

Təbii inhisara malik olan hüquqi şəxslər malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtlərinə və onların qiymətlərinə, həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişikliklərə aid informasiyaları şərtlərin təklif edilməsinə və ya həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişiklik edilməsinə azı 30 gün qalmış qanunvericiliklə müəyyən edilmiş üsullarla açıqlamaladırlar.

Belə bir maddənin qanunda yerini almasına baxmayaraq, təbii inhisarların ictimayətə vaxtılı-vaxtında məlumat verməsi, KİV-lərlə işləmə metodu, çox aşağı səviyədədir.

Təbii inhisarların problemləri, demək olar ki, təkrarlanandır, və bütün sahələrdə eyni tipli problemlərin olması, sistem olaraq ümumi idarə etmənin mövcudluğu ilə izzah oluna bilər.

Mən bu araşdırmamda, ölkədə olan üç böyük təbii inhisarın, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ), Azərnerji ASC və Azərsu ASC timsalında bu tipli qurumlarda olan idarəetmə və digər problemləri təsbit etməyə çalışacam. Bu təşkilatlar həm struktur baxımından, həm də idarəetmə üsulları, hesabatlılıq, və başqa cəhətlərcə bir-birlərinə çox oxşayır. Amma fərqli cəhətlər də mövcuddur. Əvvəlcə onu demək yerinə düşər ki, ARDNŞ tam dövlət şirkətidir, amma Azərnerji və Azərsu isə, formal olaraq səhmdar cəmiyyətlərdir, yəni, onların səhmləri Azərbaycan Respublikasının hökumətinə məxsusdur. Hərçənd ki, səhmlərin özləri mövcud deyil, və onlar dövriyyəyə buraxılmamışdır.

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ)

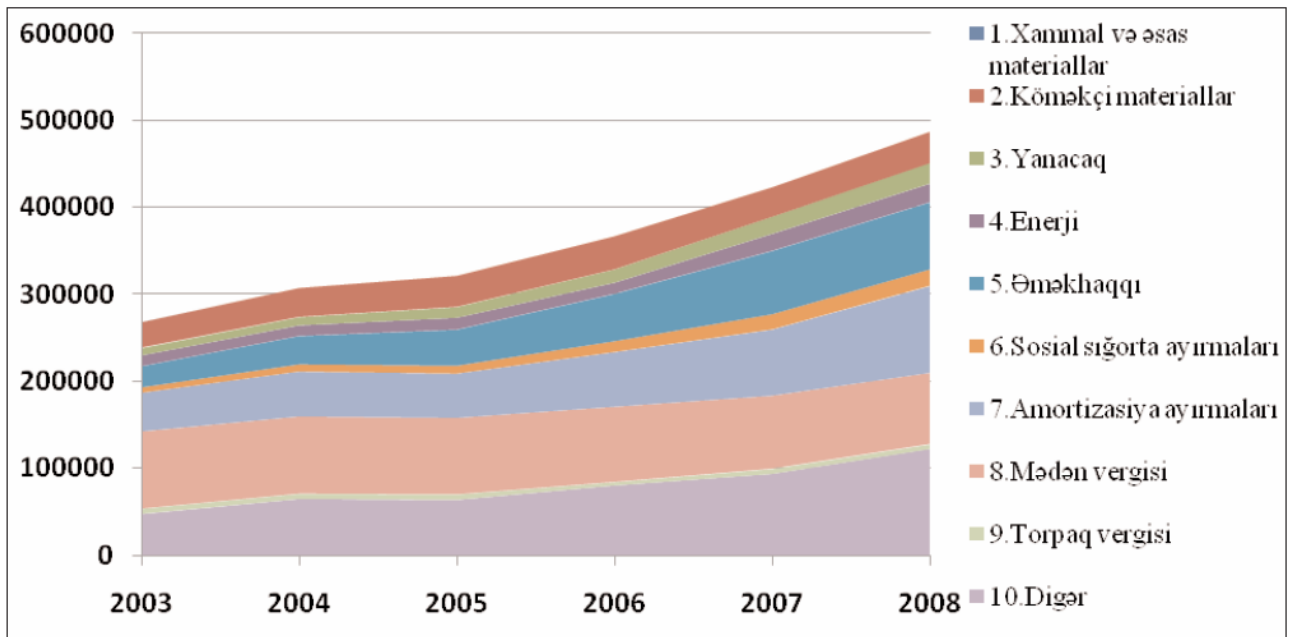
Azərbaycan Respublikasının və xalqının ən önəmli sərvəti neftdir, və ARDNŞ fəaliyyəti həm cəmiyyət üzvləri, həm də mütəxəssislər üçün şəffaf olmalıdır. Bu şirkət haqqında məlumatlar əlçatan olmaqla yanaşı, həm də fəaliyyəti cəmiyyətdə diskussiyaya açıq olmağı vacib şərtlərdən biridir.

Son aylarda ARDNŞ-a ölkə örezidentinin fəmanları ilə əlavə səlahiyyətlər verilmiş, Azərqaz və Azərkimiya kimi iri qurumlar Neft Şirkətinin balansına verilmişdir. Əlavə səlahiyyətlər, həm də daha çox məsuliyyət və şəffaflıq tələb edir. Amma çox təəsüf ki, şirkətin bu günə qədər olan fealiyyəti bizə bunu deməyə əsas verir ki, məlumatların ictimaiyyətə açıqlanması çox aşağı səviyyədədir. Şəffaflıqda və məlumatların əlçatanlığında problemlərin olması, həm Hesablama Palatasının, həm də müstəqil ekspertlərin ARDNŞ-nın fealiyyəti haqqında doğru – dürüst məlumatların toplamasında əngəllər yaradır. Bu isə öz növbəsinə, korrupsiya və yeyintilərin olması şübhəsini güləndirir.

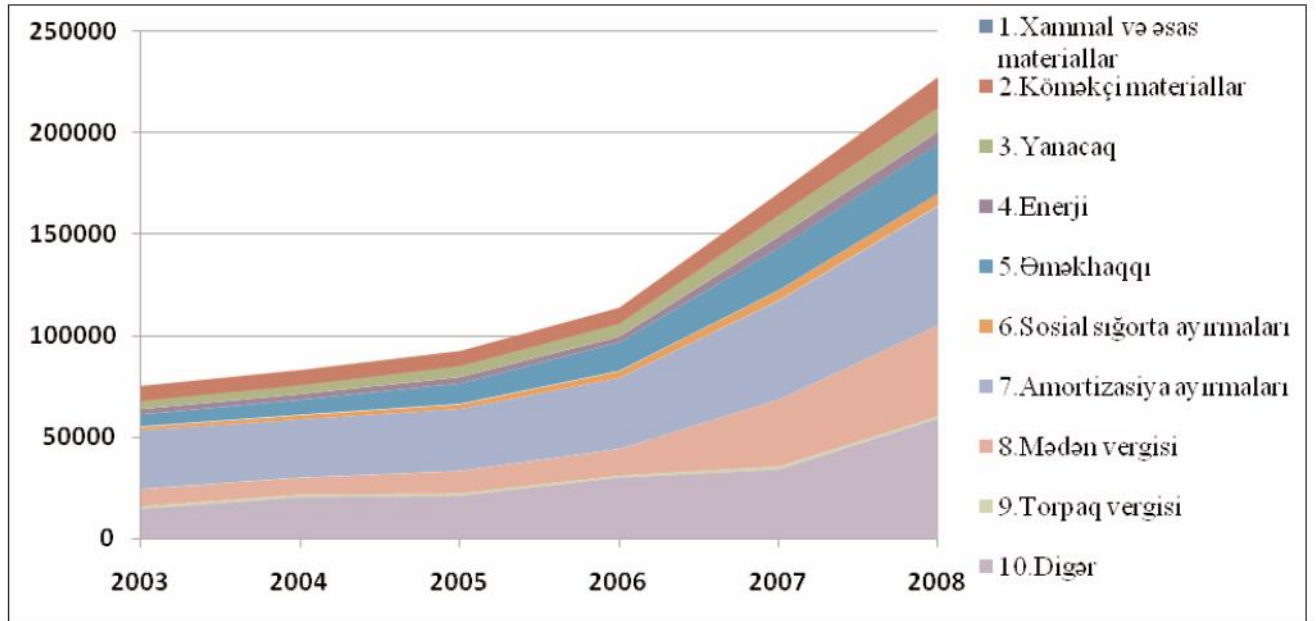
Əvvəlcə onu demək yerinə düşər ki, ARDNŞ-da son birləşmələrlə birlikdə, təqribən, 65 min işçi çalışır. Bunlardan 45 min məfəri neft sahəsində işləyənlərdir. Neft Şirkətinin illik neft istehsalı, təqribən, 8 mln. tondur. Amma Benəlxalq Əməliyyat Şirkətində çalışanlarınv sayı isə, ARDNŞ-da çalışan işçilərdən 6-7 dəfə az olmasına baxmayaraq, ABƏŞ-in istehsal etdiyi neftin həcmi 5 dəfə çoxdur. Deməli, ARDNŞ-da işin effektiv quruklması problemi ilə yanaşı, texnologiyada geri qalması problemi də mövcuttur. Bu isə öz növbəsində istehsal olunan məhsulun maya dəyərində təsir edir. Aşağıdakı qrafikə baxsaq, bunu görə bilərik:

2003-2008-ci illərdə ARDNŞ üzrə xam neftin maya dəyərində strukturunun dəyişməsi (min manat)

Rəqəmlərdən də göründüyü kimi, ARDNŞ-da bir ton xan neftin istehsalına qoyulan xərclər ilbəil artan trendlə inkişaf edir. Qaz istehsalında da buna bənzər bir görüntü var:

2003-2008-ci illərdə ARDNŞ üzrə təbii qazın maya dəyərinin strukturunun dəyişməsi (min manat)

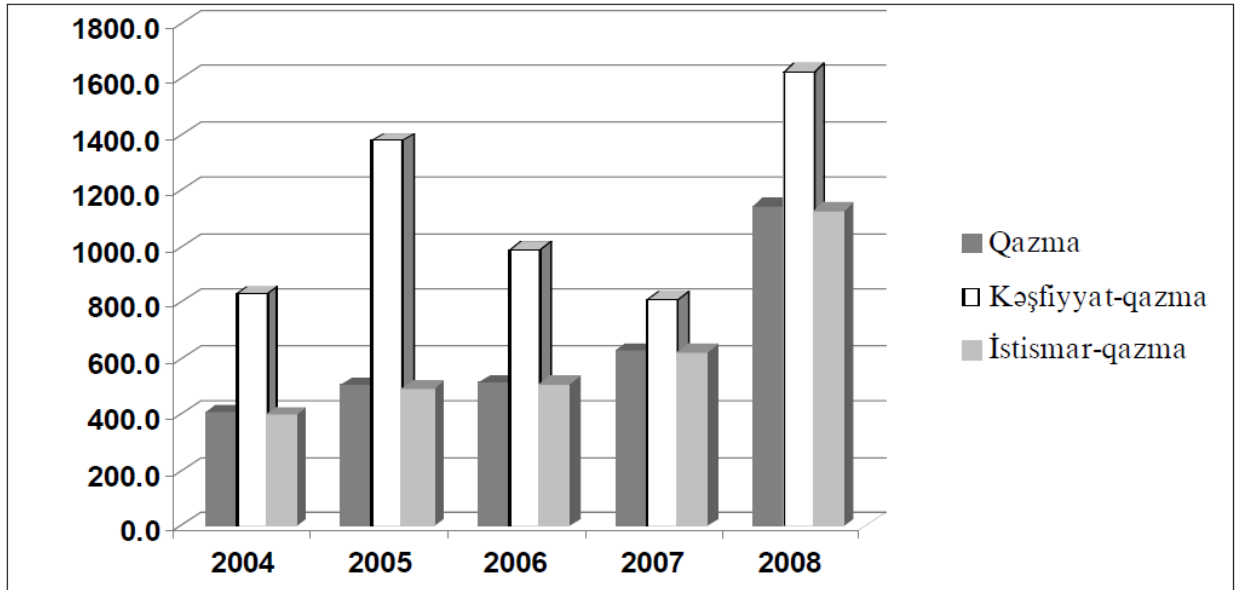

Neft və qaz istehsalında maya dəyərinin artım tempi başqa ölkələrlə və şirkətlərlə müqaisə edildikdə, ARDNŞ-da artım tempinin daha yüksək olması üzə çıxır. Bu isə öz növbəsində, izafi xərclərin olması, işlərin görülməsində Tender və Dövlət satınalmaları qanunvericiliyinə əməl olunmaması, yolsuzluq və korrupsiya hallarının olması şübhələrini artırır.

ARDNŞ-da bir barrel neftin istehsalının maya dəyəri, təxminən 12 dollara başa gəlir. Halbuki, ABƏŞ-də, demək olar ki eyni şəraitdə istehsal olunan neftin bir barrelinin maya dəyəri 6-7 dollardır.

ARDNŞın daxili işlərinin görülməsində də şübhə doğuran məqamlar çoxdur. Qazma işlərinin görülməsinə çəkilən xərclər şübhə doğurmaya bilməz. Aşağıdakı qrafikdə bu aydın görünür:

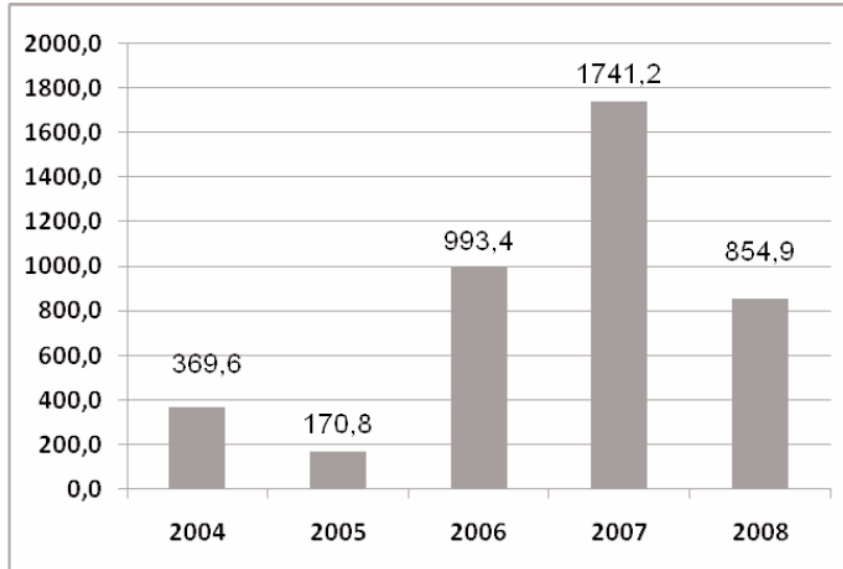
1 m qazma işinə qoyulan kapital qoyuluşu (manat)

Deməli 2008-ci ildə ARDNŞ-in bir metr qazma işlərinə qoyulan xərc, 1400 - 1600 manat (qazma işlərinin yerindən asılı olaraq) arasında olub. Müqaisə üçün onu demək olar ki, Rusiyada, daha sərt iqlim və daha çətin süxur quruluşunun olmasına baxmayaraq, bu rəqəm 800-1000 dollar arasında dəyişir. Baxmayaraq ki Rusiyada da korrupsiya hallarının olması heç kimə sirr deyil.

Daha bir anlaşılmaz hal, ARDNŞ-in ölkənin müxtəlif yerlərində təmir-tikinti işlərinin aparmasıdır. Bu işlərdə Neft Şirkəti həm maliyyə mənbəyi, həm sifarişçi, həm də iş icraçısı kimi fəaliyyət göstərir. Bu isə bir çox qanun verici aktların pozulmasıdır. Aşağıdakı qrafikə nəzər salaq:

2004-2008-ci illərdə təhvil verilmiş 1 kvadratmetr mənzil sahəsinə düşən kapital qoyuluşu (manat)

İstənilən halda bu göstəricilər bugünkü real bazar qiymətlərindən xeyli bahadır. Şirkət bu tikintini güya kommersiya marağı olmadan həyata keçirdiyini bildirir. Halbuki bundan daha ucuz qiymətə başqa tikinti şirkətləri ilə müqavilə əsasında işçilərin mənzil təminatını həll etmək olardı.

Belə hallar həm mal və materialların alınmasında, həm şirkət daxili təmir-tikinti işlərinin aparılmasında müşahidə olunur.

Şirkətin gördüyü sosial projələrə nəzər salaq:

Əlavə 5. 2006-2008-ci illərdə ARDNŞ-nin həyata keçirdiyi sosial layihələr

№	Obyektin adı	Ümumi sahəsi (m²)	Dəyəri (min manat)	1 m² qiyməti (manat)	Baş çatma vaxtı
1	Balakən rayonu 235 çarpayılıq mərkəzi xəstəxana	20024,0	29400,0	1 468,24	Avqust 2008
2	Balakən rayonu İtitala kəndi 450 yerlik orta məktəb	2463,0	1658,3	673,3	Aprel 2008
3	Balakən rayonu İtitala Mədəniyyət evi və tibb məntəqəsinin tikintisi	567,0	475,6	838,8	I rüb 2008
4	Balakən rayonu kitabxana binasının tikintisi	532,0	334,3	628,4	II rüb 2008
5	Zaqatala Müalicə Diaqnostika Mərkəzi	7176,0	9875,4	1376,2	Aprel 2008
6	Zaqatala rayonu 500 yerlik lisey	2750,0	1945,4	707,4	II rüb 2008
7	Qusar rayonu Aşağı Ləyəz kəndi 320 yerlik orta məktəb	2198,0	1200,0	546,0	II rüb 2008
8	Qusar rayonu Suvaşal kəndi 200 yerlik orta məktəb	1606,0	900,0	560,4	II rüb 2008
9	Qusar şəhr 6 saylı 1176 yerlik orta məktəbin əsaslı təmiri	-	-	-	Noyabr 2007
10	Qusar rayonu Qalacıq kəndi 320 yerlik orta məktəb	1650,0	1200,0	727,3	III rüb 2008
11	Lənkəran Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	5842,0	4300,0	736,0	İyun 2006
12	Şirvan Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	6644,0	7393,3	1112,8	Dekabr 2007
13	Qəbələ Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	7705,0	7800,0	1012,3	Mart 2008
14	Qazax Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	7400,9	11920,6	1610,7	Aprel 2008
15	Gəncə Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	11069,0	13250,0	1197,0	Aprel 2008
16	Bərdə Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	12340,0	13856,0	1122,9	İyun 2008
17	Quba Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	8025,0	9350,0	1165,1	İyun 2008
18	Cəlilabad Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	5500,0	9356,0	1701,1	Dekabr 2008
19	Şamaxı Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi	7000,0	9356,0	1336,6	2008
20	Yevlax rayonu 235 çarpayılıq mərkəzi xəstəxana	15000,0	20470,0	1364,7	Oktyabr 2009
21	Göygöl rayonu 800 yerlik orta məktəb	8274,0	4937,2	596,7	2007
22	Ağsu rayonu Çiyli kənd orta məktəbi	1905,0	1000,0	524,9	IV rüb 2008
	Cəmi	135670,9	159978,1	1179,2	

Cədvəldə sadalanan obyektlərin təmir və tikinti işlərinə çəkilən xərclər bazar qiymətlərindən baha olmaqla yanaşı, keyfiyyət göstəricilərinə görə də tələblərə cavab vermir. Bütün bunlar, qeyd etdiyim kimi, aşırı təmərküləşmənin, bütün fəaliyyətlərin bir əldə cəmlənməsinin nəticəsidir.

Əlbətdə ki, ARDNŞ-in sosial layihələrdə iştirak etməsinin ələhinə deyiləm, lakin, sivil qaydalara və bazar iqtisadiyyatının qanunlarına əməl olunmalıdır. Yəni, bu qurum yuxarıdan gələn tapşırıq ilə deyil də, ancaq öz mənfəətindən əldə etdiyi vəsait hesabına bu tipli projələrdə iştirak edə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, yaxın vaxtlarda dövlət başçısının sərəncamı ilə iki iri struktur, Azərqaz və Azərkimya ARDNŞ-in tərkibinə verildi. Azərqazın bu şirkətə verilməsi anti-inhisar qanunvericiliyinə, həm də bazar iqtisadiyyatı məntiqinə zidd bir addıdır. Təsəvvür edin ki, indi ARDNŞ qazı hən istehsal edəcək, həm satacaq, və ən maraqlısı da budur ki, həm də nəzarət edəcək. Bu işə maraqların toquşması deməkdir. Bundan əlavə, əgər ARDNŞ-in debitor və kreditor borcları olan şirkətlərin siyahısına baxsaq, maraqlı bir mənzərəyə şahid ola bilərik:

2006-2008-ci illərdə ARDNŞ-nin debitor borclarının strukturu (mln. manat)

Şirkətlər	2006	2007	2008
1. Şirkətdaxili debitor borclar	4062,2	4875,6	M/Y
2. Kənar debitor borclar	3127,4	3236,3	1666,6
2.1. «Azərenerji» SC	1328,5	1152,7	M/Y
2.2. «Azəriqaz» SC	653,6	916,1	M/Y
2.3. «AzAL» DK	144,3	160,4	M/Y
2.4. «Azərikimya» DŞ	-	84,3	M/Y
2.5. Başqa	1001,0	922,8	M/Y
Cəmi	7189,6	8111,9	M/Y

Cədvəldən göründüyü kimi, ARDNŞ-in həm Azərqaz, həm də Azərkimya ilə mayiyə borc yükü mövcuddur. Prezidentin fərmanı ilə Neft Şirkətinə verilən bu qurumların borcları dövlət büdcəsi hesabına bağlanmışdır. Azərqazın və Azərkimyanın başqa qurumlara olan borcları da, büdcə

hesbina bağlanmışdır ki, bu da həm bazar iqtisadiyatı qanunlarına, həm də büdcənin effektiv idarə olunması qanunlarına ziddir.

Bütün bu əməliyyatlar büdcənin əsassız şişirdilməsinə yol açır. ARDNŞ dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Büdcənin təqribən 10-15%-ni bu şirkət formalaşdırır. Amma, sonradan fərmanlar, subsidiyalar və kreditlər şəklində ARDNŞ büdcəyə verdiyi qədər, bəzən ondan artıq maliyyə vəsaiti cəlb edir. Bu isə rəqəmlərlə oynamaqdan, büdcəni şişmiş rəqəmlərlə təqdim etməkdən başqa bir şey deyil. Cədvələ baxaq:

Vergi ödənişləri	2006	2007	2008
Hesablanıb (ARDNŞ)	922,1	1158,8	1349,8
Ödənilib (ARDNŞ)	734,1	1080,7	1351,5
Dolayı subsidiyalar	581,4	129,2	-
Ödənilib (Nazirlər Kabineti)	700,7	1080,7	1351,6

2008-ci ildə ARDNŞ dövlət büdcəsinə 1 mlrd. 351 mln manat ödəmişdir. Amma sonradan Azərbaycanın birləşdirilməsi ilə əlaqədar 345 mln. manat, Mərkəzi Bankdan aşağı faizlə və uzun müddətə kredit şəklində isə 750 mln. manat vəsait cəlb etmişdir. Bu tipli əməliyyatlar rəqəmlərin şişirdilməsi ilə statistik göstəricilərin kağız üzərində yaxşılaşdırılma əməliyyatından başqa bir şey deyildir.

ARDNŞ-da olan problemlərin əksəriyyəti, bu, və ya digər şəkildə başqa təbii inhisarlara da məxsusdur. İndi Azərenerji və Azərsuda olan problemlər haqqında qısaca danışdıqdan sonra, bu 3 qurumun problemlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd edəcəm.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı ildə 17.09.1996-cı il tarixli fərmanına əsasən ilkin mərhələdə səhmləri 100 faiz dövlətə məxsus olmaqla, “Azərenerji” Açıq tipli Səhmdar Cəmiyyəti təsis edilmişdir və 17.03.1997-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir . “Azərenerji” ASC-nin səhmləri buraxılmamışdır.

Səhmdar Cəmiyyətin əsas funksiyası Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisinin istehsalının və ötürülməsinin idarə edilməsini həyata keçirməkdir. Bununla yanaşı, Səhmdar Cəmiyyət hazırda

Bakı şəhəri, onun rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası istisna olmaqla, ölkənin digər ərazilərində elektrik enerjisinin paylanması da həyata keçirir.

Bir daha qeyd edim ki, adı və idarə etmə forması səmihdar cəmiyyət olsa da, bu qurumun bu günə qədər bir səhmi belə dövrüyyəyə buraxılmamışdır. Azərenerji ASC-nin işçi sayı ölkə üzrə 20.000 nəfərdən artıqdır.

Avadanlıqların köhnəlməsi və başqa faktorlar nəticəsində Azərbaycan Respublikası enerji sisteminin elektrik stansiyalarının istehsal gücü nisbətən aşağıdır və 6400 MVt təşkil edir.

Enerji sisteminin tərkibində gərginliyi 500-110 kV olan elektrik ötürücü şəbəkələri vardır.

Enerjisistemdə hər il orta hesabla 20 milyard kilovatsaatdan artıq elektrik enerjisi istehsal edilir ki, onun təqribən 90 faizi istilik elektrik stansiyalarının, 10 faizi isə su elektrik stansiyalarının payına düşür.

Elektrik stansiyalarının göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Elektrik stansiyasının adı	Aqreqlərin sayı	Ümumi təyin edilmiş gücü [MVt]	
Azərbaycan İES	8	2 430	2160
Şirvan İES	7	050	800
Şimal ES	2	550	470
Bakı İEM	2	107	107
Naxçıvan QTES	4	64	52
Bakı ES (modul tipli)	12	104.4	104.4
Astara ES	10	87	87
Şəki ES	10	87	87

Xaçmaz ES	10	87	87
Naxçıvan ES	10	87	87
Səngəçal ES	18	300	300
Şahdağ ES	12	105	105
Sumqayıt ES	3	525	525
Mingəçevir SES	6	401.6	331.6
Varvara ES	3	16.5	10.5
Şəmkir SES	2	380	380
Yenikənd SES	4	150	150
Araz SES	2	22	22
Vayxır SES	3	4.5	4.5

2006-cı ildə "Azərenerji" ASC üzrə elektrik enerjisinin istehsalı 23784 mln.kVts olmuşdur ki, bu da 2005-ci il ilə müqayisədə 1436 mln.KVt saat və ya 6.4% çoxdur. İES-lərdə - 20930 mln. kVt.s., SES-lərdə isə - 2854 mln. kVt.s. elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur. 2008-ci ildə ölkə enerjisisteminə 21,1 mlrd. kilovatsaata yaxın elektrik enerjisi istehsal edilib ki, bu həcmdən 2 mlrd. kilovatsaata artıq İES-lərin, 0.1 mlrd. kilovatsaata yaxın isə SES-lərin payına düşür.

Son dövrlərdə ölkəyə mazutla və azla işləyən modl elektrik stansiyaları gətirilərək quraşdırılır. Amma bu gün dünyada olan inkişaf trendi bu tipli modl stansiyalardan imtinadan ibarətdir. Avadanlıqların köhnə olması ilə yanaşı, yarıtmaz idarəetməyə, nəzarətsizliyə və israfçılığa görə, ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin maya dəyəri çox yüksəkdir.

Müqayisə üçün deyim ki, Cənubi Koreyada 1 kv elektrik enerjisi almaq üçün istifadə olunan mazut 170-180 qram olduğu halda, Azərbaycanda bu rəqəm 450-470 qram təşkil edir. Göründüyü kimi, enerjinin maya dəyərində, təqribən, 3 dəfəyədək fərq var. Daha bir maraqlı hal ondan ibarətdir ki, Cənubi Koreyadan olan mütəxəssislər Ələt qəsəbəsində belə qənaətcil texnologiya ilə elektrik

enerjisi istehsal etmə təklifi verdikləri halda, nədənsə, bizim hökumət yetkililəri bu təklifi qəbul etmədilər.

Azərenerji ASC-də daxili satın almalar, təmir – tikinti işləri qanunvericiliyə uyğun aparılmır, tenderlər keçirilmir, və ictimaiyyət bu barədə məlumatlandırılmır.

Azərsu ASC – də olan problemlər də, demək olar ki, başqa təbii inhisarlarla eynilik təşkil edir. Bu şirkət həm büdcədən, həm də Beynəlxalq qurumlardan indiyədək 3 mlrd. dollar almasına baxmayaraq, qarşıya qoyulan məqsədlərin heç birinə çatmayıb, yəni, heç bir layihə tam sonadək reallaşdırılmayıb.

Bunun ən bariz nümunəsi Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri layihəsidir. Bu layihə Neft Fondundan birbaşa ayırmalar hesabına həyata keçirilir. Layihənin təməli 2006-cı ildə qoyulmuşdur, və 2008-ci ilin sonunda təhvil verilməli idi. Amma bu genəcən də kəmərin nə vaxt təhvil veriləcəyi tam aydın deyil.

Kəmərin uzunluğu 260 km-dir, və su mənbədən Bakıya qədər heç bir nasos stansiyalarının köməyi olmadan, öz axın gücü hesabına qəlməlidir. Deməli, nasoslar üçün əlavə məsrəflərə də ehtiyac yoxdur, amma buna baxmayaraq layihəyə ayrılan vəsaitin məbləği təəcüb doğurmaya bilməz. İlk hesablamalarda bu layihə cəmi 400 mln. dollara başa gələcəyi proqnozlaşdırılsa da, bu günə kimi Neft Fondundan 900 mln. dollara yaxın vəsait ayrılıb, amma, dediyim kimi, hələ də bir nəticə yoxdur.

Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Asiya İnkişaf Bankının və dövlət büdcəsinin hesabına maliyələşdirilən “Çirkap suların təmizlənməsi”, “Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri Layihəsi”, və digər layihələrdə də analoji problemlər mövcutdur.

Yuxarıda Azərbaycan Respublikasının üç ən böyük təbii inhisarları haqqında qısa məlumat verdim, və ümumi problemləri təsbit etdim. İndi isə bu problemləri ümümləşdirilmiş şəkildə təsnifatını belə aparmaq olar:

- idarə etmənin zəifliyi və sistem problemləri

- “dövlətindirsə, heç kimindir” təfəkkürünün bu qurumlarda oturuşmuş olması
- korrupsiya və yolsuzluq məsələləri
- tender və dövlət satın almalarının ya olmaması, ya da qanunvericiliyə uyğun aparılmaması
- nəzarət edən orqanların, bir çox hallarda bu qurumların daxili strukturları olması
- istehsal, satış, və nəzarət maraqların toquşmasına baxmayaraq, bunların çox vaxt bir əldə cəmləşdirilməsi
- əhali ilə işin zəif qurulması, müqavilələrin bağlanmaması
- təbii inhisarların məsuliyyət məsələlərinin qanunvericilikdə və qaydalar çərçivəsində aydın təsbit edilməməsi və mexanizmlərin yoxluğu
- Şəffaflığın və KİV-lərlə iş prinsipinin çox zəif olması
- hesabatlılığın standartlara cavab verməməsi

Bütün bu problemlərin həlli yolları mövcuddur, amma böyük islahatlar və dəyişikliklər tələb edir. İndi bu barədə öz fikirlərimi bölüşəcəm.

Önərilər, təkliflər və araşdırmamın nəticələri

Problemlərin həlli yollunun ən optimalı özəlləşdirmədən keçir. Amma bu sahədə böyük əngəllər mövcuddur, və bu yolun həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var.

Umumən, təbii inhisarların özəlləşdirmə proqramlarına müxtəlif ölkələr fərqli aspektlərdən yanaşsalar da, onların hamısının qarşısında aşağıdakı 4 qrup problemləri həll etmək vəzifəsi durur:

Birincisi, maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılmasıdır ki, praktiki olaraq, bütün ölkələrdə özəlləşdirmə prosesi yüksək inflyasiya, dövlət büdcəsinin kəsirinin artımı və digər mənfi tendensiyalarla müşayiət olunub.

İkincisi, rəqabətin canlandırılması, təbii inhisarların təcridən ləğvi, dövlət və özəl müəssisələrin menecment fəaliyyətinə azadlığın verilməsidir.

Üçüncüsü, əhalinin mülkiyyətçilər təbəqəsinə çevrilməsi yolu ilə iqtisadi artımın yeni tipinin sosial bazasını formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Dördüncüsü, dövlətin iqtisadi rolunun və funksiyalarının dəyişdirilməsi, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədləri daşıyır.

Təbii inhisatların özəlləşdirilməsində ən böyük əngəl, bizim ölkədə liberal bazar münasibətlərinin və alətlərinin, ya tamam olmaması, ya da çox zəif inkişaf etməsidir. Özəlləşmə prosesini heyata keçirmək üçün, ilk növbədə qiymətli kağızlar bazarının forlalaşdırılması vacibdir. Azərbaycanda formal olaraq qiymətli kağızlar birjası mövcut olsa da, real olaraq bu çox mühüm bazar iqtisadiyyatı aləti ölkədə çalışmır. Bunun səbəbləri müxtəlifdir:

- ölkədə mülkiyyət hüququnun qorunmasının çox zəif olması
- bazarın qapalı, iqtisadiyyatın təbii və qeyri-qanuni inhisarların əlində olması
- vergi və gömrük qanunvericiliyinin bazar iqtisadiyyatı və iş aktivliyinə kömək edəcək bir formada deyil də, bazarda olan inhisarların maraqları çərçivəsində tənzimlənməsi
- daxili və leqal iri investorların olmaması və xarici kapitalla yaradılan maniyələr
- təbii inhisarlar vasitəsi ilə iri maliyyə vəsaitlərinin büdcədən ayrılması və nəzarətsiz xərclənməsi ki, bu da siyasi hakimiyyətin marağına xidmət etməsi

Bütün bu maniyələr aradan qalxmasa, özəlləşdirmənin iqtisadi effektivliyi olmayacaq. Bu problemlər isə köklü islahatlar və siyasi iradə ilə çözümlə bilər.

Təbii inhisarların özəlləşdirilməsinin mənfi cəhətləri də olduğunu qeyd etmişdim, bunlar aşağıdakılardır:

- təbii inhisarlar, əsasən ölkənin strateji hesab etdiyi sahələri əhatə etdiyinə görə, təhlükəsizlik məsələlərinin önəmli olması, və bu məsələlərdə zəifliyin ortaya çıxma ehtimalı
- qeri-effektiv işləyən təbii inhisarlarda lüzumsuz iş yerlərinin olması, idarəetmənin zəifliyi, ştatın şişməsi ilə nəticələnib. Özəlləşmə olarsa, ixtisarlara labüd olacaq ki, bu da sosial gərginliklər yarada bilər

Özəlləşmə ilə yanaşı, müqavilələrlə təbii inhisarların özəl sektora idarə etməyə verilməsi də, fikrimcə, effektivin atmasına yardımçı ola bilər. Bunu həyata keçirmək üçün isə, mülkiyyət toxunulmazlığının təminatı, və hökumətin öz öhtəliklərinə sadıq qalması vacib şərtidir. Amma, təəsüf ki, BARMEK MMC və onun rəhbəri Hüseyin Arabulun təmsalında, xarici potensial investorlar həm mülkiyyət, həm də müqavilələrə iməl etmə məsələlərində hökumətin dürüst olmadığını gördülər. Azərbaycan hökuməti tək tərəfli qaydada 25 illik müqaviləni pozaraq, bu şirkətin yatırımlarını, investisiyalarını da kompensasiya etməkdən imtina etdi. Bu da azmış kimi, şirkətin rəhbərinə cinayət işi açıldı.

Bütün bunlar, təbii ki, potensial investorları Azərbaycana yatırım etməkdən çəkirdi, və bu günədək də çəkirdiməkdə davam edir.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, düşünürəm ki, indiki şəraitdə, təbii inhisarların bəzi strukturlarını və sahələrini idarə etməyə verməklə, şəxsi kapitalın bu işlərə cəlb edilməsi çox vacib və düzgün addım olardı. Xüsusən problemlı olan qaz, su və elektrik təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün bu addımı atmaq mümkündür.

Bu addımlar Bakıdan deyil də, regionlardan, rayonlardan başlanılması daha vacib və asand olar. Çünki, demək olar ki bütün rayonların avtanom şəkildə su, qaz və işıq sistemləri mövcutdur. Bu isə əsas və imkan verir ki, idarə etmə və nəzarət daha effektiv təşkil olunsun. Azərenerji ASC, ARDNŞ və Azərsu ASC bu rayonları idarə etməyə götürən şirkətlərlə əhaliyə xidmət sahəsində müqavilələr bağlayaraq, həm öz iş yükünü azalda bilər, həm də lokal problemlərin yerində həlli üçün lokal idarə etmə şirkətlərinin müstəqil fəaliyyət göstərə bilməsi üçün də münbit şərait olar.

Bu baş verərsə effektiv idarə etmə ilə yanaşı, vətəndaşlar qarşısında təchizatçı şirkətlərin məsuliyyətləri də artmış olar. Bundan əlavə, şəxsi biznes özü – özündən oğurluq etməz və vəsaitlərin həm toplanmasını, həm də səmərəli xərclənməsini təmin edir.

Əgər hökumət belə qərar verir, və rayon paylayıcı şəbəkələri idarə etməyə verilsə, bu həm də yerli biznesin inkişafına böyük təkan olar. İkinci addım kimi, hökumət ilk iki ildə bu tipli şirkətlərə vergi güzəştləri də verə bilər ki, onlar yerlərdə olan problemləri öz investisiyaları və öz daxili maliyyə mənbələri hesabına həll etmiş olsunlar.

Regional və lokal idarə etmənin tətbiqi işıq, su və qaz pullarının vaxtlı vaxtında yığılmasına da yardımçı ola bilər. Məsuliyyət iki tərəfli olarsa, lokal idarə edicilər problemlərin həllində operativlik göstərsə, və əhali qrupları ilə açıq və səmimi dioloq qurarsa, bu problem böyük ölçüdə öz həllini tapar.

Beləliklə, bütün bunları nəzərdən çəkərəkən, bir daha əmin oldum ki, problemlərin həlli üçün köklü, hərtərəfli sistem islahatlarına ehtiyac var. Bu islahatlar nə qədər sürətlə və düşünülmüş şəkildə olsa, həm plkə iqtisadiyyatına, həm də vətəndaşlara bir o qeder xeyri olar. İslahatlar və dəyişikliklər arzuları ilə,

Mənbələr:

<http://www.who.int/mental health/policy/en/index.html>

<http://www.commission-anticorruption.gov.az/view.php?lang=az&menu=3&id=210>

<http://www.qafqaz.edu.az/journal/20051501%20Dunya%20Banki.pdf>

http://e-qanun.az/files/framework/data/2/f_2931.htm

<http://www.bizimyol.az/index.php?mod=news&act=view&nid=27008>

<http://tehsil.azerall.info/kitabxana/ii/ii2.php>

<http://bd.fom.ru/report/cat/business/dd003140>

<http://money.rin.ru/content/?id=217>

http://www.bes.az/huquq/tenzimlenen_qiyemetler_haqqinda.doc

<http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=35774>

<http://www.freeeconomy.az/>

<http://www.socar.az/>

<http://www.azerenerji.com/>